

वाभू तथा राजग्रामको भौगोलिक निर्णय

मोहनप्रसाद खनाल

“नेपाल मण्डलेश्वर” यक्ष मल्लको मृत्यु भएको करीब ३ वर्षपछि उनका एकजना छोरा रत्न मल्लले वि. सं. १५४१ मा पुस्तैनी अधिकार जमाएर शक्तिशाली भएका वैश्य महापात्रहरूलाई परास्त गरी कान्तिपुरमा एकलौटी शासन जमाउनुको साथै भक्तपुरको अधीनमा रहेको ललितपुरमा समेत आफ्नो प्रभाव फैलाएका थिए।

यसरी यक्ष मल्लका सन्तानमा कलहको बीउ रोपिदा ललितपुरका एकजना महापात्र विष्णु सिंह स्वतन्त्र हुन पुगे। हुँदाहुँदै नेपाल उपत्यकाभित्रमानै पनि तीन स्वतन्त्र राज्यहरू खडा भए।

यी तीन राज्यहरूमा पनि एकले पाए अर्कोलाई सिध्याउने अन्न कहिले त दुइ राज्य मिलेर एउटामाथि आइलाग्ने भएको हुँदा यहाँ देशरक्षाको लागि राज्यको मुख्य मुख्य ठाउँमा बलिया गढ परखाल तथा किल्लाहरू प्रशस्तमात्रामा बनाइएका हुन्थे। यस्ता खालका गढ, किल्लाहरूमा अर्को राज्यले अधिकार जमायो भने आफ्नो देशनै खतरामा पर्ने हुँदा गढ किल्लाहरूको त्यस ताका बढी सतर्कतासाथ रक्षा गरिएको हुन्थ्यो। यस प्रकारका महत्वपूर्ण किल्लाहरूमध्ये भक्तपुर राज्यको एक वाभू नामक किल्लाबारे संशोधन गर्नु आवश्यक भएको हुँदा निर्णय यहाँ दिइन्छ।

“लुभुबाट पाउभर जति पूर्वपट्टि सोमलिङ्गबाट आधा कोश जति उत्तरपट्टि ओभू पदेछ। ओभू ठिमीबाट चाँहि आधा कोश जति नैर्ऋत्य दिशामा पदेछ।”

[संशोधन मण्डलका सदस्य रामजी, तेवारी भोला-नाथ पौडेल, देवीप्रसाद भण्डारी, शङ्करमान राजवंशी

र धनबज्र बज्राचार्यहरूद्वारा सम्पादित ऐतिहासिक पत्र संग्रह दोस्रो भागको पृष्ठ ५५ मा र इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेयको पृष्ठ १५१ तथा ११० मा]

यो अशुद्ध छ।

—कारण

भक्तपुर राज्यको मुख्य किल्ला भएर रहेको वाभूलाई कान्तिपुरका शासकहरू प्रायः आँखा लगाउँदथे तापनि आफ्नो एकलो शक्तिलेमात्र कब्जा गर्न संभव नभएकोलेनै ललितपुर तथा गोरखाको सहायताले आक्रमण गर्दथे। वि. सं. १७६२ मा ललितपुरका राजा योगनरेन्द्र मल्ल वाभू कब्जा गर्न स्वयं फौज ली हिँडे, तीनतिरबाट वाभू-लाई घेरियो। राजा योगनरेन्द्र मल्ल चाँगुमा गए बसे। भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्ल छोरासहित बनेपामा सरे। वाभूमा अधिकार नजमाएसम्म दरवार नफर्कने विचार योगनरेन्द्र मल्लले गरेका थिए। त्यसकारण यिनी दशैँमा पनि दरबार नगई चाँगुमानै बसेर उपाध्यायद्वारा नै जो गर्नुपर्ने दशैँको विधान गराए, तर अकस्मात् वि. सं. १७६२ कार्तिक शुक्ल एकादशी बुधवारका दिन योगनरेन्द्र मल्लको मृत्यु भयो। आफ्ना राजा अकस्मात् मरेकाले ललितपुरका सैन्य सबै फर्किए। त्यति बेलासम्म पनि वाभू दखल हुन सकेको थिएन। शनिश्चर वारका राती भक्तपुरेहरूले खुशी हुँदै कान्तिपुरेहरूलाई धपाए। माथि उल्लिखित घटनाहरूबाट आधा कोश जति नैर्ऋत्य दिशामा थिएन भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

यदि वाभू ठिमीबाट आधा कोश जति नैर्ऋत्य दिशामा पर्ने भएको भए वाभू कब्जा गर्न गएका योगनरेन्द्र मल्ल चाँगुमा गएर बस्नु नपर्ने, फेरि त्यति टाढाको

किल्लामा आक्रमण हुँदामानै भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्ल छोरसहित बनेपामा गएर बस्नु पर्देनथियो । तथा सं. ७९५ आश्विन शुदि ६ मा भक्तपुरका राजा जितामित्र मल्लले गरिदिएको तल आउने पत्रमा बाभूको चार किल्ला खुलाउँदा “कासाङ खुसिन उतरता” भनी खस्याङखुसुङ खोलाबाट उत्तर भनी किटेकोबाटर्ने पनि सो कुरा यथार्थसंग खुलन आउने हुँदामानै बाभू चांगु तथा भक्तपुरको बीचतिरने थियो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

प्रमाण

सं. ८२५ भाद्रपद कृष्णः ॥ सप्तमी, रोहिणी नक्षत्र बुधवार कुन्हु ओभू थाना न्ह्यात ॥ अथल डोस, जलया जुजु चंगुस विज्यात ॥ खप्वया जुजु निह्य वकायं भोतस दुदडाओ चोड । नारयागाल सि थेनक थाना चोड चारके मफु महनिनं लिहामउ जलया जुजु चंगुसचोन महनिया कर्ममालको उपध्यान यातकर ॥

सं. ८२६ कार्तिक शुक्लः ॥ एकादशी बुधवार कुन्हु श्रीश्री योगनरेन्द्र मल्ल जलया जुजु चंगुस अभाग जुर छुं मजु वहाथन छपोर ज्वर जोको ओर.....

शत शतकर अभाग जु कुन्हु चास थाना दडा ओविस्य ओलस्वधा ओडानत्यारके मफु ओभू ॥ अभाग जुया ओपेन्हु कुन्हु चतुर्दशी शनैश्रवार थ्व कुन्हुया चान्हस खप्व जवो स्वाति पुयाओ प्रजादुर उथयाडाओ जयाजुको स्याव ॥

(ठिमौनिवासी चन्द्रमान जोशी-
संग रहेको प्यासफुबाट)

(रेग्मीबाट र केही संशोधन मण्डलबाट पनि यो प्रकाश भएको छ ।)

.....अघिदेखि कास्तिपुरका राजाहरूले दावा गरी कैयौं पटक धावा मार्दा पनि दखल हुन नसकेको ओभू नामक स्थानलाई खस-भाषामा दुवाकोट भन्ने जो गरिएको थियो.....”

(ऐ. शि श्री बाबुराम आचार्यज्यूको श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी भाग २ को पृष्ठ ५०६ मा)

यो अशुद्ध छ

कारण—

मल्लकालमा पनि खस तथा नेवारहरू दुवाकोटलाई दुवाकोटनै भन्ने गर्दथे । त्यसकारण दुवाकोट भएको

ठाउँमानै तथा दुवाकोट नै बाभू थिएन बरु दुवाकोटकै दक्षिणपट्टिको डोललाई गावू भनिन्थ्यो तथा अझसंम भर्निदैंछ । त्यसैले दुवाकोट नै बाभू होइन बरु त्यही संगैको ठाउँ गावू हो ।

प्रमाण

श्रीदुर्गाज्यू

श्री बुवाज्यू,

स्वस्ति श्री गिरिराज चक्रचूडामणि नरनारायणे-
त्यादि विविण विरुदावलि विराजमान मनोन्नत् श्री
मन्महाराजाधिराज श्रीश्रीश्री महाराज गिर्वाण युद्ध विक्रम
साहबहादुर सम्सेर्जङ्ग देवानां सदा समरविजयीनाम्—
आगे बालगोपाल के सम्बत् १८५६ साल मार्गसिर
वदि ५ रोज १ का दिन.....बाट विर्ता वक्सनु भयाको
भादगाउंको अम्बलमा घेत ११४२॥ घड्यारी ५१।१०
तसको साघ पूर्व ज्यापू धाल बालकृष्ण नेवारको सुना-
वित्ता लुहुकिल दक्षिण गोसाइंका विर्ताको लुहुकिल पश्चिम
उफल गोसाइ लुहुकिल उत्तर बालकृष्ण गिरिको विर्ता
लुहुकिल येतिभिन्न कालीदह डोल घेत रोपनि ओ सासिपा-
डोल पूर्व बाटो लुहुकिल दक्षिण उकोद्यो लुहुकिल पश्चिम
रैकर लुहुकिल उत्तर गोसाइका विर्ता लुहुकिल येतिभिन्न
घेत रोपनि ४ दफे सासिपाडोल पूर्व.....को गुठि लुहुकिल
दक्षिण गंगाधर नेवारको विर्ता पश्चिम बीसिडोल अल
कर्मि नेवारको विर्ता उत्तर बाटो येतिभिन्न घेत रोपनि
८। दफे सासिपाडोल पूर्व बाटो दक्षिण पश्चिम बाटो उत्तर
त्रिसिडोल येतिभिन्नको घेत रोपनी ३। = औं इटापाकोडोल
पूर्व महिन्द्रसि नेवारको विर्ता दक्षिण बाटो पश्चिम हाकु
नेवारको विर्ता उत्तर मन नेवारको विर्ता येतीभिन्न
घेत रोपनी जंबा ३ दफे सासिपाडोल पूर्व गंगाधर नेवारको
विर्ता दक्षिण पश्चिम रैकर उत्तर भाजुधन नेवारको विर्ता
येतीभिन्न घेत रोपनी जंबा ११ दफे सासिपाडोल पूर्व
बाटो दक्षिण गौचर पश्चिम मस्तराम नेवारको विर्ता
उत्तर त्यां केशरिको विर्ता येतीभिन्न घेत रोपनि १।—
औ सुषुपोडोल पूर्व रैकर दक्षिण बाटो पश्चिम मस्तराम
नेवारको विर्ता उत्तर रैकर येतिभिन्न रोपनी २॥— औं
पूर्व मस्तराम नेवारको विर्ता दक्षिण बालकृष्ण नेवारको
विर्ता लुहुकिल पश्चिम नेवारको सुनावित्ता उत्तर बाटो
येतीभिन्न घेत रोपनि ३। = औं गदिडोल पूर्व मस्तराम
नेवारको सुनावित्ता दक्षिण गौरीसंकर नेवारको सुनावित्ता
पश्चिम वांजेको विर्ता उत्तर पंच पादुब घेत येतिभिन्न घेत

वासुदेव दकालबाट प्राप्त तामापत्रबाट

रोपनि ३। = औं गाबुडोल षेत पूर्व बाटो दक्षिण नेवारको वित्ति लुहकिल पश्चिम महन्त नेवारको वित्ति उत्तर नेवारको वित्ति येतिभिन्न षेत रोपनी १२ औं पाटोमध्ये घड्यारी पूर्व दक्षिण पश्चिम बाटो उत्तर रैकर येतीभिन्न रोपनी १२।।। = कोरचोछे टोलको घर १ पूर्व हात २३।। अंगुल ६ साध बाटो दक्षिण हात २३।। अंगुल ४ साध बाटो कृष्णावतीको घर पश्चिम हात २३।। अंगुल ४ साध कृष्णको घर उत्तर हात २१ दफे कदुपिक हात १ साध मनिनारान नकलुको घरको मोहर ताम्बापत्र गरी बकस्यौं अपना षातिर्जमासित वित्ति जानी भोग्यगर सधियार नारद अर्ज्याल भानु पाध्या षनाल वाका पंथ षत्री हक्या वोहोरा वाल्या सुवेदार नरसिंह नजिकी इन्द्रसि थापा चारकिल्ला-भन्दा अर्ध्याली वीर्तावारले नचापनु विनातकसीरले, नहर्नु येस वंघेजमा जो रहैन सो यस श्लोकमा भम्याको पातकी होला—स्वदत्तां परदत्ताम्वा यो हेरेच्च वसुंधराम् षष्ठि वर्षं सहश्राणि विष्टायां जायते कृमि :।। ईति सम्बत् १८६१ साल मिति माघ वदि ६ रोज २ शुभम् ।

दुवाकोट भक्तपुरबाट करीब आधा कोश जति उत्तर पश्चिममा पर्दछ । यस भेगमा वाभूसंग मिल्दाजुल्दा अनेक स्थानहरू छन् । दुवाकोटबाट करीब पूर्वमा कोल्पाकोट पर्दछ । कोल्पाकोटदेखि पूर्वपट्टि रहेका ठाउँहरू क्रमशः हांभू यथाभू भनिन्छन् । यस्तै दुवाकोटबाट करीब पाउ भरजति पश्चिमपट्टिको ठाउँ छाबू पर्दछ ।

★ श्रेयोस्तु ॥ सम्बत् ८७३ ज्येष्ठ मासे शुक्ल पक्ष नवम्यायां तिथौ श्री धर्मपूरि स्थानकाधिवासिन ग्राहक भयमालया विद्याधर जैसि नाम्न सकासातः कैवा..... प्रधानांग भागिनाम नाम्न शुक्र्यं शुकुज्य मानिक्षत्र प्रदश्यन थान इशन दिस्य प्रदेशेः श्री २ राजभुम्यां पूर्वतः तधिकस्य क्षेत्रे उत्तरतः तधिक क्षेत्रेन पश्चिमतः गुथबून दक्षिनतः एतमध्यं खाबू नाम संज्ञकं तस्य रोपनिकं रो २ क्र २ क्र × पूर्व आग्न २ ब्वा कसहित जुलो तत्तक्षत्र जथादेश काल प्रवर्तमानतथासंचाराधेन स्ववर्णं मूस्यमादाय क्रय-विक्रय स्वाधिनेन क्रयविक्रयतं भवति जद्यस्यादेविका राजिक व्याघातपरे तदाधारणकेन स्वयं परिस्वधनियं अत्र पत्रार्थं दृष्ट साखि लघं प्रमूख भागिरुद्र दुवाद भुदुवाघन दतदुवा थिलदुवा अमृमित दुवाल कूवत दुवा नाराकृष्ण वुभंदि धनक वुभंदि शुभग वूभंदि मनमोहोसि वुभंदि लिखित कायस्त.....शुभम् ॥

दुवाकोट भक्तपुर राज्यमा थिएन, बरु कान्तिपुरकै अधीनमा थियो । संगसंगै भने जस्तो रहेको कोल्पाकोट भक्तपुरको थियो । त्यसैले यहाँ दुवैपट्टि किल्लाहरू बनाइएका र ठाउँठाउँमा परखालहरू पनि थिए । कोल्पाकोट-बाट केही दक्षिणपूर्वपट्टि रहेको वाभूमा पनि ठूलो किल्ला बनाइएको थियो । अहिले ती किल्ला तथा परखालहरू नष्ट भै सकेका भए पनि त्यहाँ देखिने जगहरूबाट त्यहाँ भइरहेका तत्कालीन वस्तुस्थितिको अध्ययन गर्न सकिन्छ । वाभू कान्तिपुर राज्यभित्र थिएन, भक्तपुर राज्यको किल्ला भएर रहेको थियो । दुवाकोट कान्तिपुर राज्यको अधिकार-मा रहेको हुँदा वाभू नै दुवाकोट हो भन्नु गलत हो ।

प्रमाण

स्वस्ति ॥ श्रीश्री जय जगज्जय मल्ल देव प्रभू ठाकुर सन दुवाकोथ सचोड विप्र श्री शमेश्वर यात प्रसन्न-जुया ॥ दुवाकोथ महाकाल वगल कषू ३५ मूलटंका १०० प्रति महनिया मधिपूलि विया दुकास्यं सब्वं सूद्धां पाचू ॥ सम्बत् ८४७ जेष्ठ वदि ५ शुभ ॥ पूर्व राज ष राज टों ग्राहक ब्राह्मणया ।

(देवीप्रसादबाट प्राप्त प्रत्रबाट)

दुवाकोटबाट करीब आधाकोश जति पूर्व तथा चाँगु-देखि करीब पौने कोश दक्षिण पूर्वमा वाभू पर्दछ । वाभू-बाट भक्तपुरको राजदवारमा पुग्न करीब १६ मिनेट मात्र लाग्ने हुँदा नै वाभूमा आक्रमण भयो र ती आक्रमण-कारीहरूलाई हटाउन नसकिने स्थिति देखियो भने भक्त-पुरका राजाहरू सुरक्षाको लागि बनेपामा सर्दथे तथा कान्तिपुरका शासकहरू वाभू कब्जा गर्न सके भक्तपुर राज्यनै दखलमा आउने देखेकाले प्रायः वाभूमा आक्रमण गरिरहन्थे ।

इत्यादि प्रमाणहरूबाट वाभू ठिमीबाट नैऋत्यमा तथा दुवाकोटमा नभै कोल्पाकोट र भक्तपुर सुकुलढोकाको बीचमा पर्दछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

प्रमाण

स्वस्ति ॥ श्रीश्री जय जितामित्र मल्ल देव प्रभू ठाकुर सन् प्रसादार पा स्थानस्य उन्नदिशि प्रदेशे मार्गेन पश्चिमतः कासाड खुसिन उत्तरत राज्ञाय क्षेत्रेण पूर्वत दक्षिणतश्च एतन्मध्ये वाभू नामसंज्ञकं तस्य क्षत्राङ्क द्वि रोपनीकं रोव २ कर्ष × तत्तक्षत्रय यथादेश काल प्रवर्त-मानस्तथा संचाराधेन शुवर्णं पूष्प मालार्घं प्रढौकृत मादाय क्रयविक्रय स्वाधिनेन क्रयन विक्रीयनं भवती ॥ श्री वहाताल स्थाने इति तोमणीकाधिवासिन हरिसंकर भाजुया नाम्ने

★ रामचन्द्र फुयालबाट प्राप्त तामापत्रबाट

प्रसादिकृतं दृष्ट साक्षि माता श्रीश्री प्रभावती देवी भागि-
राम लिखित कायस्थ शिवहरि ॥ सम्बत् ७९५ आश्वीन
शुदि ६ शुभं ॥

(लालबहादुर बाकुबाट प्राप्त तामापत्रबाट)

राजग्राम

वि. सं. १३८१ मा दिल्लीका बादशाह गयासुद्दीन तुगलको सिम्रौनगढमा आक्रमण भयो । त्यतिखेर सिम्रौनगढमा हरसिंह देव राजा थिए । गयासुद्दीन तुगलका सेनासंग हरसिंह देवका फौजको केही जोर चलेन । अन्त्यमा सिम्रौनगढ ध्वस्त भयो । सिम्रौनगढका राजा तथा भारादारहरू सबै भागे ।

केही समयपछि हरसिंह देव आफ्ना परिवार र भारादारसहित दोलखा जान हिंडे । तीनपाटनमा पुग्दा हरसिंह देवको मृत्यु भयो । उनका छोरा तथा भारादार-हरूलाई कैद गरी राजग्रामका भारादारहरूले हरसिंह देवको सारा संपत्ति लुटे ।

तर केही कालपछि वि. सं. १३८८ मा हरसिंह देवका मन्त्री चण्डेश्वरले राजग्राम कब्जा गरे ।

यसमा राजग्राम कहाँ भनिएको हो त्यसबारे संशोधन गर्न आवश्यक भएकोले त्यसको निर्णय तल दिइन्छ ।

“यसरी हरसिंह देवका मन्त्री चण्डेश्वरले दोलखातिर आफ्नो अधिकार जमाए तापनि.....”

(इतिहास संशोधनको प्रमाणप्रमेयको पृष्ठ २२३ मा)
यो अशुद्ध छ

कारण—

हरसिंह देवका मन्त्री चण्डेश्वरले दोलखामा अधिकार जमाएका थिएनन् । राजग्रामलाई मात्र उनले कब्जा गर्न सकेका थिए । सो कुरा गोपाल राजवंशावलीमाने पनि स्पष्टसंग लेखिएको छ ।

तीन पाटनबाट करीब ३ कोस जतिमा सिधुली पर्दछ, सिधुलीबाट ६ कोस जति उत्तर पूर्वमा रामेछाप पर्दछ । रामेछापबाट त्यस्तै करीब २ कोस जति उत्तर पश्चिममा राजग्राम (रजगाउँ) पर्दछ ।

राजग्राम [रजगाउँ] बाट दोलखा जान करीब २ दिम लाग्दछ । यसबाट पनि थाहा हुन्छ हरसिंह देवका मन्त्री चण्डेश्वरले कब्जा गरेको दोलखातिर होइन राजग्राम [रजगाउँ] मा मात्र हो ।

प्रमाण

“सं. ४४६ माघ शुदि ३ तिरहुति: हरसिंह राजानस मिथ्लासन्तो सन्त्र गहीटो दिल्लीस तुरकयाकेवड रापत मोनारपमू थमु अगुमनयाड बस्यम् शिमरावन गह्ल भङ्ग याड, तिरहुतिथा राजामह्मथ भादिन समस्त वड्ड व्यसन वङ्गटोमू ग्वल छिनो लिन्दुविर वव: ग्वलछिन राजगाम डूलख धारे बंग्व । टिपाटस राजा हरसिंह टोशिवक धवस कायन महानथ उभय बंधियडा कुलनं जोड वि फंग्व, राजगामया मझि भारो धायान समस्त धन कासन ॥”

[गोपाल राजवंशावलीको पत्र ४६ बाट]

“सं. ४५२ मार्गेशिर शुदि १२ चंडनएस्वरन राजगा काया दिन ॥”

[गोपाल राजवंशावलीको पत्र ४७ बाट]

[रेग्मी, नरहरि नाथबाट र केही संशोधन मण्डलबाट पनि प्रकाश भएको छ ।]

श्री दुर्गाज्यू

श्री भीमसेन

स्वस्ति श्री गिरिराज चक्रचूडामणि सरनारायणेत्यादि विविध विरुदावली विराजमान मानोन्नत श्री मन्महाराजाधिराज श्रीश्री महाराज गिर्वाण युद्ध विक्रम शाह बहादुर सम्सेरजंङ्ग देवानां सदा समरविजयिनाम्

आगे पुजाहारि धर्मवीर के राजगाउँका.....कन अघि सुनवार राजा छंदा निज राजाले नित्यनैमीत्य पुजा गर्नका लागि मुगिटार षेत ११० चह्याको रहेछ यो षेत मध्ये षेत रोपनि ५ गौरीदत्त ब्राह्मणलाई वितर्ता गएछ तसको साटो सो माफिक अधिका सहि थामि भाज हामिले केही जग्गा थपि.....कन तपसिल बमोजिमको षेत ११५ गुठ राषि वककस्यौं नित्य नैमीत्यक पुजा नअडकाई हात्रो जै मनाइ भोग्य गर ।

तपसिल

मुगिटार अधिका साधसंगको षेत मध्ये	—१५
मंथली सुषजोर अधिकारी ब्राह्मणका वितर्तासंग	
जोरीयाको षेतमध्ये	—१७
पगरबासपट्टि षेत	—१३
	१५

इति सम्बत् १८६५ साल मिति चैत्र शुदि १५ रोज ६ शुभं

(पुण्यप्रसाद पौडेलबाट प्राप्त तामापत्रबाट)

रजगाउँको भौगोलिक स्थिति

